

Een paar weken geleden reed ik met een auto van Alkmaar naar Amsterdam. Ik zat naast de bestuurder en ik had dus alle gelegenheid om het landschap in me op te nemen. Het was tegen de avond en de lucht werd rood gekleurd door de ondergaande zon. Ergens in de Zaanstreek reden we over een brug, zodat het landschap schuin van boven te zien was. Het was het echte oude Zaanse veenweidelandschap, dat nog van de middeleeuwen stamt: lange brede tochten tot aan de horizon, de weilanden ertussen met brede rietzomen. Een adembenemend en imponerend gezicht. Vlak bij Amsterdam reden we weer over een brug, en weer zagen we het landschap schuin onder ons, beschenen door diezelfde rode lucht. Het was nu heel anders. Je zag gebouwencomplexen en fabrieksschoorstenen en op de voorgrond enorme electriciteitsmasten. Maar het was even imponerend. Het volkomen identieke van de omstandigheden: het uitzicht uit een autoraampje vanaf een verhoging in de weg, de rood gekleurde hemel, deden onwillekeurig een vergelijking maken. Het ene was het landschap van het verleden, zoals het in de middeleeuwen vorm had gekregen en - zij het in kleine restjes - tot nu toe bewaard is gebleven. Het andere was het landschap van het heden, de tijd van industrialisatie, mondiale economie en gigantisch energiegebruik. Als we denken aan het landschap van de toekomst, dan zal dit laatste beeld er ongetwijfeld dichter bij staan dan het andere, met zijn rustieke waterpartijen en rietkragen. Maar welke van de twee heeft nu onze voorkeur? Welke is acceptabeler in onze ogen? In natuurbeschermingskringen wordt nogal eens gezegd, dat de mensen van nu vervreemd zijn van de natuur. Ze kennen haar niet meer en ze weten er in hun blinde productiewoede dus geen rekening mee te houden. Is dat zo? Hebben wij onze oude landschappen nodig om ons dit verlies bewust te zijn? Met misschien wel evenveel recht zouden wij precies het omgekeerde kunnen zeggen. Mensen willen niet erkennen, zo luidt het dan, dat de natuur een reactie is op onze activiteiten. Ze vluchten daaruit, en dat is de reden om oude landschappen te verheerlijken, ze vervallen tot nostalgische. In dat geval zouden we juist die vlucht, die aandacht voor het landschap van vroeger als een vorm van natuurvervreemding kunnen beschouwen, en we kunnen ons met een zeker recht afvragen, of het niet beter is, de dingen maar te nemen zoals ze zijn, en daar het beste van proberen te maken.

Ik vind het Zaanse weidelandschap en de electriciteitsmasten van Amster-

dam beide imponerend, weet dus eigenlijk in deze tegenstelling niet goed te kiezen. Maar ik vind wel - en dat wordt zo tussen de regels door door beide partijen wel erkend - , dat er op het landschap van vandaag wel wat aan te merken valt. Hoe imposant die electriciteitsmasten ook mogen zijn, ze hebben te maken met een leefstijl die direct, maar meer nog indirect, via alle manieren waarop ^{b.v.} electriciteit wordt gebruikt, een afbraak van structuren inhoudt. Het is evident, dat we onze gedachten over het landschap als een spiegel van de maatschappij ook voor de toekomst als een maatstaf moeten hanteren. Maar dat houdt tegelijk in, dat we aan die maatschappij ook eisen mogen stellen; randvoorwaarden waar die maatschappij zich aan te houden heeft. Het is om die reden goed, om naar het verleden te kijken. Want daar zien we, wat die maatschappij het landschap kan aandoen, ten goede of ten kwade. Bij alle manieren waarop we naar het landschap kijken is het goed om ons twee vragen te stellen. De ene luidt: "Wat heeft het verleden opgeleverd waar we waarde aan kunnen hechten of waaraan we ons kunnen spiegelen?" En de tweede is: "Wat zijn de mogelijkheden die de toekomst ons te bieden heeft?" Ze hebben ook met elkaar te maken. Want bestudering van het verleden kan ons richtlijnen opleveren die we voor de toekomst nodig hebben. Zo heeft het zin, om naar het verleden te kijken, terwijl we bedoelen om te praten over het landschap van de toekomst.

2

Mensen grijpen op een bewuste manier in hun omgeving in. Ze ploegen de grond om, ze bouwen huizen of fabrieken, ze werpen grond op voor de aanleg van een weg, of ze halen juist grond weg, zodat een gat ontstaat. In principe komt het er op neer, dat mensen hun omgeving gebruiken als iets waar ze grondstof of energie aan kunnen onttrekken, ofwel waar ze een teveel daarvan in kwijt kunnen. En normaal gesproken lukt ze dat ook wel. De omgeving heeft een functie voor de mens, een functie die op een bewuste, gewilde manier tot stand is gekomen. Maar er gebeurt meer. De onderdelen van onze omgeving gaan betrekkingen met elkaar aan. De oevers van de gegraven plas groeien vol met riet, waardoor land en water met elkaar in een

relatie komen. De vogels die in de bomen broeden gaan naar de plas toe om te fourageren. Maar ook zien we hoe de gebouwde huizen er toe leiden dat er toevoerwegen moeten komen. Dat maakt dan weer, dat er nieuwe sloten moeten worden gegraven. In die sloten groeien waterplanten die er niet zouden zijn geweest als er geen huizen waren gebouwd, enzovoort. Alle afzonderlijk van elkaar bedachte en geconstrueerde voorzieningen gaan een eenheid vormen waarin structuur valt te ontdekken. Het is deze structuur die we "landschap" plegen te noemen. Het is het geïntegreerd-zijn van alle onderdelen van onze omgeving tot een geheel. Landschap is in deze opvatting niet hetgene wat door mensen bewust is aangebracht. Het is datgene wat daarna ontstaat in een proces van "zelfordening", een proces waar wij als mensen onderdeel van kunnen zijn, maar wat zich buiten onze wil om afspeelt. Zo, op die manier, kunnen we het landschap als een stuk natuur opvatten, ondanks de altijd herkenbare menselijke invloed. Het zijn natuurlijke processen die van een gegeven stuk ruimte een landschap maken. Het geldt voor het veenweidegebied van de Zaan zowel als voor het energielandschap van Amsterdam Noord, voor de zandplaten van de Grevelingen zowel als voor de ruilverkavelingen in het Eemgebied. Mensen hebben te eigen gerieve in het land ingegrepen en het resultaat daarvan is iets, wat ze misschien wel helemaal niet bedoeld hadden. Men zegt wel eens, dat het landschap "bij toeval" ontstaat. Maar dat is toch niet helemaal terecht. Er zijn wel degelijk wetmatigheden in zo'n vorming aan te wijzen. Maar dat zijn dan wel andere wetmatigheden dan die, welke de mens met zijn economisch handelen bedoelde. Wat wel duidelijk is, dat is dat uit die natuurlijke werkingen iets gaat ontstaan wat er eerst niet was. Naast de eigenschappen die bewust door de mens ontwikkeld zijn, komt er een nieuwe categorie van eigenschappen. We zouden van sturende en van volgende eigenschappen kunnen spreken. Sturende eigenschappen zijn de ons van ouds bekende, van het onttrekken of toevertrouwen van energie en grondstoffen, door bewuste ordening aangebracht; volgende eigenschappen zijn die eigenschappen die daar het onbewust gevolg van zijn.

Volgende eigenschappen zijn van een ander karakter dan sturende. Ze zijn in eerste instantie voor ons economisch handelen niet zo belangrijk. Ze hebben meer te maken met de kwalitatieve aspecten van ons bestaan: mooie bloemen, interessante vogels, onverwachtheden, variatie in landschapsbeelden. Het zijn

de waardecriteria waar we over praten als we landschappen tegen elkaar af willen wegen, als we uit willen maken waar we de voorkeur aan hechten. Dat betekent overigens tegelijk, dat we ook van sturende en volgende functies kunnen spreken, want al die eigenschappen kunnen door de mens worden gebruikt. Die kwalitatieve functies zijn dan: genieten van de natuur, wetenschappelijk onderzoek aan de natuur, vormen van recreatie. Langs een omweg zijn deze functies ook weer economisch te benutten, bij voorbeeld door het landschap als toeristische attractie te gebruiken. Maar dat is wel gevaarlijk, want dan kun je ze gauw kwijt zijn. Dan komen nieuwe sturende eigenschappen en dan zullen ook de volgende eigenschappen van karakter veranderen.

Er valt dus een onderscheid te maken tussen de sturende eigenschappen in een landschap en de volgende. Bij ons oordelen over dat landschap, het ondergaan daarvan, is het om de volgende eigenschappen te doen. Zij richten zich naar de sturende eigenschappen. Eeuwenlang was dat vanzelfsprekend. De economische verhoudingen bepaalden, hoe de mens met de natuur had om te gaan, en de natuur richtte zich daarnaar. Structuren ontstonden om later weer plaats te maken voor andere structuren. De planten- en dierenwereld paste zich aan de veranderende omstandigheden aan; soorten verschenen en verdwenen weer. De eindpunten van die dynamiek dat zijn de planten en dieren die we nu in ons land aantreffen. Zij zijn de signalen van de landschapsstructuren van het verleden, en daarmee ook van de manieren waarop in het verleden met de natuur omgesprongen werd. Lopend in de Achterhoek of in de veenweiden van de Zaan ontmoeten we plotseling interessante planten: een wild orchideetje of een bijzondere gentianensoort. We zijn verbaasd en we vragen ons af: hoe komt die plant hier? Waarom groeit hij wel hier en niet ergens anders? En deze vraag kunnen we nu ook nader preciseren: welke economische activiteiten in het verleden hebben er aanleiding toe gegeven, dat ik vandaag, in 1984 op deze plaats deze soort aantref? We moeten nu proberen om op deze vraag een antwoord te geven.

Stellen wij ons een waterplas voor, ergens in een oud, nog tamelijk onberoerd landschap. Ze wordt gevoed door een beekje, dat al kronkelend door bossen en heidevelden loopt. Stellen we ons vervolgens voor, dat een fabriekje van veevoederproducten het oog op de landstreek heeft laten vallen en er een vestiging begint, de beek daarbij gebruikend om overvloedig vloeibaar afval kwijt te raken. In verdunde vorm zal dit afval eens de waterplas bereiken, waar het zijn invloed zal doen gelden op de planten- en dierenwereld. Slakken, gedoornd hoornblad en andere waterplanten die er eerst niet waren doen hun intree. De beïnvloeding heeft tot een toename van het soortenaantal in de plas geleid. Dit proces kan nog verder gaan. Als de beïnvloeding sterker wordt, dan zien we vuilwater-indicatoren verschijnen; eerst bij het punt waar het water in de plas komt: blauwwieren in het water, brandnetels er langs en kapmeeuwen erboven. De slakken en het hoornblad hebben zich verder uitgebreid en het totale soortenaantal is weer toegenomen. Maar als de vervuiling nog sterker wordt, dan verbreiden de nieuwgekomen organismen zich over de gehele plas. Ze verdrijven de oorspronkelijke bewoners en het soortenaantal gaat weer achteruit. De vuistregel die uit dit wel heel fictieve voorval naar voren komt is deze: zwakke beïnvloeding van een natuurlijk systeem leidt tot verhoging van diversiteit, sterke beïnvloeding tot verlaging.

Ook in de ruimtelijke structuren die we om ons heen kunnen aantreffen valt iets van deze wetmatigheid terug te vinden. Als voedselrijke bodem aan voedselarme bodem grenst, dan zal van het eerste een zekere beïnvloeding op het andere plaats vinden. Is deze sterk, dan verdwijnt op den duur de voedselarmoede. Is ze bescheiden, dan ontstaan overgangssituaties met eigen, kenmerkende soorten. "Gradienten" noemen we zulke geleidelijke overgangen; ze zijn de belangrijkste factor voor biologische rijkdom.

Gradienten kunnen op allerlei manieren tot stand komen. De overgang van zout water naar zoet water, die van droog naar nat, van kalkrijk naar kalkarmvormen alle een bron van diversiteit. Maar er is één tegenstelling die we graag een speciaal gewicht zouden willen toekennen, en dat is die in voedselrijkdom. We doen dat in de eerste plaats, omdat alle betrekkingen tussen organismen in een ecosysteem tot voedselbetrekkingen te herleiden zijn, waardoor de inwerking van milieufactoren heel sterk aan voedselrelaties gekoppeld is: men kan in zeker opzicht de werking van zeewater of van

kalk in de bodem als bijzondere vormen van overgangen in voedselrijkdom beschouwen. Daar komt nog een tweede reden bij, en dat is de grote interesse die de mens aan de dag legt juist voor deze factor. Al zijn activiteiten in de natuur hebben zich door de eeuwen heen geconcentreerd rond dit ene punt: hoe valt de natuur dienstbaar te maken aan het menselijk streven? In de oudste tijden was dat vooral het produceren van gewassen om in eigen onderhoud te kunnen voorzien. Later speelde meer en meer de overweging mee, stand te kunnen houden op een internationale markt: economische belangen waar de natuur zich naar richtte, juist zoals dat aan het begin van dit verhaal is aangegeven. Ter wille van de vruchtbaarheid van de bodem brachten de mensen mest naar hun woongebied. Dat leverde de mineralen die voor voedselrijkdom zorgden. Maar deze mineralen werden aan andere gebieden onttrokken. Zo ontstond een relatieve overontwikkeling rond de woonkernen en een relatieve onderontwikkeling daarbuiten. Tussen beide vormden zich gradienten, die uiteindelijk de natuurlijke rijkdom van Nederland gingen bepalen.

4

In vergelijking met buurlanden is Nederland van nature arm aan gradienten. Het ontbreken van relief heeft tot gevolg gehad, dat allerlei eigenschappen van bodem en waterhuishouding over grote afstanden hetzelfde zijn. Eigenlijk kan men het oerbeeld van Nederland als één grote gradient opvatten; van voor-kwartaire gesteenten in de Achterhoek en in Zuid Limburg via zand, veen, kwelders en strandwallen naar de zee. Het is de mens, die uit de betrekkelijke éénvormigheid een rijkdom heeft doen ontstaan die in niets onderdoet voor die van onze buurlanden. Ze is het resultaat van de voortdurende pogingen om de productiviteit van het land te verhogen, in iedere periode van de geschiedenis op zijn eigen schaal en met zijn eigen specifieke eigenaardigheden. Al die ingrepen hebben hun sporen achtergelaten, en we vinden ze terug in de vorm van heidevelden, blauwgraslanden, laagveenmoerassen, landgoederen, zandverstuivingen, houtwallen; al die landschapselementen waar we waarde aan hechten, terecht om-

dat ze volmaakt onvervangbaar zijn.

Alhoewel de ontwikkeling min of meer geleidelijk is verlopen, valt ze toch ruwweg in een viertal perioden in te delen, ieder met een eigen, karakteristieke invloed op het landschap:

1. De middeleeuwen. Gradienten ontstonden op dorpsniveau. Op de zandgronden werd de mest van schapen opgevangen, waarmee rond de dorpen de vruchtbare essen werden opgebouwd. In West Nederland vonden de groot-scheepse verveningen plaats, die het karakteristieke veenweidegebied hebben doen ontstaan, zoals in het hiervoor genoemde Zaanse gebied. In beide gevallen was sprake van nutriëntentransport: plaatselijk werd de grond verarmd, elders verrijkt.

2. De zestiende en zeventiende eeuw, de tijd van de macht der steden en de aanleg der polders. Het platteland verzorgde de toelevering aan de steden. Daarbij speelde ook de handel een rol, er werd niet meer alleen geproduceerd voor direct voedselgebruik. Het afval van de steden diende als mest. Met het bijeengegaarde geld werden polders aangelegd, waarbij dankbaar gebruik werd gemaakt van de bevruchtende werking door de zee.

3. De tijd van de industriële ontwikkeling met sterke regionalisatie: het ontstaan van Randstad en van industrie centra zoals Twente en Oost Groningen. Eerste pogingen tot het terugkrijgen van woestijnvorming uit vorige perioden. Het begin van kunstmestgebruik.

4. De huidige tijd, waarin alle activiteiten zijn opgenomen in een wereldomspannende economie, en waarin ons land een toevoer te verwerken krijgt van de afvalresten van onze buurlanden.

Een van de meest in het oog springende dingen van dit overzicht is, dat we in de verschillende perioden van de ontwikkeling steeds dezelfde grondprincipes terugvinden. Delen van de omgeving worden verrijkt ten koste van andere delen. Er vindt zowel overontwikkeling als onderontwikkeling plaats. Het grote verschil tussen de perioden is, dat de benodigde grondstoffen over steeds grotere afstanden getransporteerd worden. In de middeleeuwen werden de voedingsstoffen van de hei gehaald en op de essen rond de dorpen gebracht. Nu komen de grondstoffen uit geheel andere delen van de wereld. De toename van het energieverbruik heeft dus wel een schaalvergroting mogelijk gemaakt, het heeft niet de tegenstelling tussen over- en onderont-

wikkeling doen verdwijnen. Ze kan dit ook principieel niet, in tegenstelling tot wat in kringen van ontwikkelingswerkers nogal eens beweerd wordt. Wat uit het overzicht ook naar voren komt, dat is, dat de nadruk die overontwikkeling in onze streken gedurende de ontwikkeling in steeds sterkere mate krijgt een gevolg is van deze schaalvergroting, niet van zich principieel wijzigende omstandigheden. Het gebruik van kunstmest bij voorbeeld is een logische stap in een proces, waartoe evenzeer andere fenomenen uit andere tijden horen. Het begon al toen mensen naast het voorzien in eigen ondergrond ook voor een markt gingen produceren, wat de overgang van een gesloten naar een open systeem inhield, en het werkdor in onze tijd, onder andere in de omstandigheid dat de eutrofiering, de verrijking van water en bodem met productieverhogende stoffen, helemaal niet meer alleen een agrarische aangelegenheid is, maar net zo goed met industriële processen en het gebruik van wasmiddelen te maken heeft. Daarom is het een beetje kinderachtig, om bepaalde gebeurtenissen aan te wijzen als de oorzaak van de aftakeling van het landschap. Het is het resultaat van een eeuwen durend sociaal proces, waarin alle dingen met elkaar te maken hebben.

En daarmee zitten we meteen in een andere bizonderheid die ons in het schematische overzicht opvalt. Dat is de enge verbinding tussen sociale, economische en ecologische veranderingen. De structuur van heideveld en madeland horen bij dorpsgemeenschappen met een grote mate van autonomie en met hiërarchische verhoudingen; die van blauwgrasland en rietveen bij het feodale systeem dat de ontginning van het hoogveen vormgaf. De polders met hun zo karakteristieke vogelfauna horen bij de tijd van de steden, waar de rijke kooplieden woonden, die hun geld in de drooglegging van binnenwateren staken. Voor industriële revolutie en moderne tijd zijn vergelijkbare dingen te zeggen. Zo ervaren we, hoe parallel, elkaar beïnvloedend en door elkaar beïnvloed de verschillende processen verlopen; eigenlijk meer als de symptomen van één allesoverheersend proces, dat we "de ontwikkeling van de productiekrachten" zouden kunnen noemen. Het hierna volgende schemaatje geeft in een notedop een overzicht over de symptomen van dat proces, gerangschikt naar ecologische, economische en sociale achtergronden en naar de vierdeling, zoals die van de historie is gegeven.

	sociaal	economisch	ecologisch
Middeleeuwen	horigen leenmannen	landbouw esdorpen verveningen	blauwgraslanden veenplassen heiden zandverstuïmingen
16e en 17e eeuw	boeren burgers	handel steden polders	weidevogels rietmoerassen landgoederen
Industriële revolutie	proletariaat bourgeoisie	industrie infrastructuur randstad	mijnhopen weteringen dennebossen eutrofieringen
Huidige tijd	derde wereld westen	communicatie gouden delta chemische industriekoelwater ruilverkavelingen	vervuiling overbemesting ruimtebeslag

5

Gewapend met dit overzicht zijn we in staat om vast te stellen van allerlei planten en dieren, bij welke gradient ze horen, en hoe lang geleden het was, dat die gradient zich vestigde. Maar er is meer. We hebben er ook enige notie van, hoe zich dit signaal van een de aandacht trekkend plantje of beestje verhoudt tot problemen als macht en meerwaarde, problemen die op de school meer thuishoren in een vak als maatschappijleer dan in de biologieles. Zo moet het ook, want daar ligt het onderscheid tussen wat stuurt en wat volgt. Hieruit leren wij, wanneer wij ons alleen met symptoombestrijding bezig houden en wanneer we werkelijk naar de oorzaak van de problemen kijken. Zo begrijpen we beter, waar we ons op te richten hebben, als we er iets aan willen doen.

En daarmee zit ik dan tegelijk op een ander gegeven, waarover ik wat kwijt

wil. Dat is de vaststelling, dat we er ook iets aan willen doen. Ikzelf ben volbloed natuurbewonderaar. Voor mij persoonlijk is de wijze waarop planten en dieren dieren zich ordenen naar wat de mens onderneemt een voortdurende inspiratiebron, in intellectueel zowel als in esthetisch opzicht een verrijking van mijn leven. Zo'n instelling tegenover de natuur bestaat al lang. Als de dichter Petrarca in de veertiende eeuw de Mont Ventoux bestijgt met als enig doel, om van het uitzicht te gebieten, dan getuigt dat van ^{het} dezelfde instelling, als ^{dat wat} ~~die, welke~~ ik bij mijzelf constateer. Maar Petrarca was een eenling en ik ben dat zeker niet. Parallel verlopend met de ontwikkelingen, die in de vorige paragrafen geschetst waren, zien we ook, hoe het natuurbewustzijn van de mensen een wijziging ondergaat, zo ver zelfs, dat natuurbescherming in 1970 als een beleidsthema in de wet wordt vastgelegd. Biologische rijkdom, diversiteit aan organismen is daarmee ^{tot een} ~~een beleids~~ thema geworden, ~~iets~~ wat een politieke partij in haar programma kan opnemen, en vaak ook al doet. Dat is een volstrekt nieuwe situatie, die nog nooit in de wereldgeschiedenis is vertoond. Over de vraag, of we die nieuwe bewustheid nu als een vervreemding of juist als een doorbreking daarvan moeten zien hebben wij het al eerder gehad. Belangrijk is het om te constateren dat tegelijk met het verdwijnen van de oude structuren die bewustheid een grote impuls heeft gekregen, met name na de laatste eeuwwisseling. Is hier sprake van een soort "verelendingsproces"? Hebben de beide fenomenen iets met elkaar te maken? Je zou het wel denken. In 1900 was er een formidabel rijke natuur in Nederland, maar het merendeel van de mensen crepeerde van de honger en had geen tijd om zich met verheven zaken als de schoonheid van de natuur bezig te houden. Nu zien we het omgekeerde. Iedereen heeft redelijk tot goed te eten, maar met flora en fauna is het droevig gesteld. Betekent dat nu, dat in de "verzorgingsmaatschappij", waarin iedereen z'n natje en z'n droogje heeft, geen plaats meer is voor een acceptabele natuur? Met mijn analyse heb ik geprobeerd om aan te geven dat dat geen juiste gedachte is. In de overgang van onderontwikkeling naar overontwikkeling zien we, hoe sociale, economische en ecologische karakteristieken ieder hun optimum kennen. Maar dat optimum ligt bij verschillende ontwikkeling van de productiekrachten. Dat houdt automatisch in, dat controverses en belangenconflicten tussen de verschillende gebruikers van de natuur altijd zullen blijven bestaan. We moeten onszelf niet voor de gek houden met de gedachte, dat die in een nieuwe economie verdwenen zouden zijn. Maar we zien ook, dat

principeel gezien voor de drie lijnen, de sociale, de economische en de ecologische hetzelfde geldt: verder gaande ontwikkeling op de manier waarop het altijd ging is desastreus voor alle drie. Zo werkt een theorie als de hier gegevene de solidarisering van belangengroepen in de hand. Nog sterker: de ecologische overwegingen, die zich op de "volgende" criteria richten, zijn voor dit doel bij uitstek geschikt. Want door hun volgende karakter zijn zij de gevoeligste graadmeters voor het welzijn van de aarde. Het natuurbehoud zal dan ook bij voortduring zijn stem moeten laten horen, waar dat maar mogelijk is. En als de beslissingen eenmaal gevallen zijn, de grenzen voor economische activiteit vastgesteld, , dan komt voor ons een nieuwe taak. Dan gaan we zoeken naar een antwoord op de vraag, hoe er in de gegeven omstandigheden het beste van te maken valt. En ook daarbij is het het volgende karakter van onze maatstaven, dat ze betekenisvol maakt: dat levert de voorzichtigheid op, waarmee wij altijd te werk moeten gaan, als we het plan hebben opgevat om de wereld te veranderen. Misschien is dat wel de belangrijkste opgave voor het natuurbehoud in een strategie voor de toekomst.

De daad van Petrarca, zoals die ons door de geschiedenisboekjes wordt verteld was een revolutionaire daad. De dichter zelf heeft dat ook zo ervaren. Pas in onze tijd zijn wij in staat om te ^{begrijpen} ~~ervaren~~, hoe revolutionair zij was. Het was de aanzet voor de ontwikkeling van de nieuwe mens die nodig zal zijn, als de wereld nog een toekomst wil hebben. Zo gezien mogen we stellen, dat het natuurbehoud, ondanks haar behoudende, conderverende image, een voortrekkersrol vervult. Als we al over het nut van het natuurbehoud zouden willen spreken, dan zouden we ~~het~~ vooral daarin moeten zoeken.

P. Schroevers
februari 1984